

Лілія Федчук
e-mail: fedchuk.lilia@gmail.com
Галина Волкотруб
e-mail: g_volkotrub@ukr.net

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИРОБЛЕННЯ ВМІННЯ УСУВАТИ ДВОЗНАЧНІСТЬ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗАЙМЕННИКАМИ

У пропонованій публікації пропонується науково-методичний інструментарій для усвідомлення такої поширеної мовленнєвої помилки, як двозначність у речення із займенниками: з'ясовано лінгвістичну природу та причини виникнення помилки цього типу; наведено конкретні приклади неправильно побудованих речень та продемонстровано способи усунення в них мовленнєвих недоліків.

Ключові слова: культура мовлення, правильність мовлення, норми української літературної мови, типові мовленнєві помилки, займенники, редагування.

The proposed publication offers a scientific and methodological toolkit for understanding such a common speech error as ambiguity in a sentence with pronouns: the linguistic nature and causes of this type of error are clarified; concrete examples of incorrectly constructed sentences are given and methods of eliminating speech defects in them are demonstrated.

Keywords: speech culture, correct speech, norms of the Ukrainian literary language, typical speech errors, pronouns, editing.

Постановка проблеми. Сучасні програми з української мови для закладів як середньої, так і вищої освіти, спрямовують навчальний процес на вироблення вмінь вправно оперувати мовними засобами для досягнення поставленої комунікативної мети. Досконале володіння мовою передбачає правильне й до того ж доречне використання мовних засобів за будь-яких життєвих обставин.

На жаль, як свідчить аналіз підручників для школярів і студентів, значне коло мовленнєвих питань, зокрема проблем, пов'язаних з правильністю змісту, або взагалі не вивчаються, або розглядаються надто поверхово. Тому досягнення бажаних результатів потребує цілеспрямованої додаткової роботи. А щоб знати, коли та які саме додаткові завдання пропонувати, учитель (викладач) повинен сам досконало володіти нормами сучасної української літературної мови та бути обізнаним з типовими випадками їх порушень і способами усунення мовленнєвих недоліків.

Лінгвістичній природі мовленнєвих помилок та методам і прийомам їх редагування присвячені дослідження Б. Антоненка-Давидовича, Н. Бабич, Ф. Бацевича, Т. Бондаренко, Г. Волкотруб, М. Волощак, С. Головащука,

А. Капелюшного, С. Караванського, О. Пономарева, О. Сербенської, Є. Чак та низки інших вітчизняних учених. П. Куляс справедливо зазначає, що в часи української незалежності потреба в такій літературі різко зростає, що пояснюється великою (вибуховою) активізацією мовних процесів [Куляс : 9]. Однак ще й досі не існує посібника, який би охопив усі можливі складні й суперечливі мовні факти. Ось чому актуальним вважається висвітлення теоретичного матеріалу, який слугуватиме науково-методичною базою для формування такої суттєвої ознаки культури мовлення, як його правильність.

Мета статті – змусити читача замислитися над труднощами в побудові речень з деякими займенниками, недоречне вживання яких викликає двозначність; створити чіткі орієнтири щодо організації роботи, спрямованої на запобігання помилкам у побудові речень такого типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невдала побудова речень з особовими займенниками *він, вона, воно, вони*, відносними *який, котрий*, зворотним *себе* та зворотно-присвійним *свій* – одне з найскладніших і достатньо не описаних питань культури мовлення. Водночас це надто важлива проблема, оскільки з необхідністю її розв'язання доводиться стикатися надто часто. Цей недолік спостерігається і в простому, і в складному реченнях. Зумовлений він особливостями співвідношення займенників з конкретними іменами.

Займенники 3-ої особи замінюють найближчий іменник, що має ту ж форму роду й числа, що й займенник. Якщо ця умова в реченні, де є кілька іменників, не дотримана, виникає двозначність, а іноді – й спотворення змісту речення, як, наприклад, у таких конструкціях: 1) *На екскаваторі працює Іван з Максимом, він нещодавно повернувся з лав армії* (Не зрозуміло, хто повернувся з армії: Іван чи Максим?)¹; 2) *Учень витяг олівець з пенала і поклав його на парту* (Що поклав на парту учень: пенал чи, може, все-таки олівець?); 3) *Гнат не пам'ятає свого сусіда – він виїхав, коли йому було 4 роки* (Хто виїхав: Іван чи

1 Використані в цій статті приклади взяті з таких джерел: [Волкотруб : 153–157; Кочан : 160–165; Скуратівський : 113–115].

сусід? Кому було 4 роки: Іванові чи його сусідові?); 4) *Брат став членом симфонічного оркестру, незабаром він поїде на гастролі* (Брат чи оркестр?); 5) *Омельченко познайомився із Забродським, він уже був начальником відділу* (Забродський чи Омельченко був начальником відділу?); 6) *Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою продукції вашої фірми. Вона справила на нас приємне враження* (Хто „вона” – реклама, продукція чи фірма?).

Змістової неточності в цих і подібних їм реченнях можна уникнути одним з таких способів:

1) максимально віддалити від займенника слово, змісту якого він не стосується й, навпаки, поставити його безпосередньо після того іменника, замість якого він уживається;

2) замінити особовий займенник вказівним, який завжди стосується змісту іменника, що безпосередньо передує йому;

3) опустити займенник узагалі;

4) замінити займенник співвідносним з ним іменником чи його синонімом;

5) замінити займенник із залежними словами підрядним означальним реченням і поставити його після слова, змісту якого воно стосується;

6) замінити один з іменників, що має таке ж значення роду й числа, як і займенник, синонімом з іншим граматичним значенням;

7) перебудувати речення, суттєво змінивши його структуру так, щоб усі слова в ньому поєднувались згідно з законами української граматики й не породжували двозначності.

Здебільшого для редагування одного й того ж двозначного виразу з особовим займенником можна застосувати кілька способів. Вибір одного з можливих варіантів усунення двозначності визначається бажанням автора й комунікативною метою.

Продемонструємо способи редагування наведених вище конструкцій з недоречно вжитими особовими займенниками.

Варіанти виправлення першого речення: *З Максимом на екскаваторі працює Іван, він нещодавно повернувся з лав армії* (для редагування застосовано 1-ий спосіб); *На екскаваторі з Максимом працює Іван, який нещодавно повернувся з лав армії* (застосовано 5-ий спосіб).

Варіанти виправлення другого речення: *З пенала учень витяг олівець і поклав його на парту* (1-ий спосіб); *Учень поклав на парту олівець, який витяг з пенала* (7-ий спосіб).

Виправлений варіант третього речення: *Гнат не пам'ятає свого сусіда – той виїхав, коли Іванові (хлопцю) було 4 роки* (застосовано одночасно 2-ий і 4-ий способи).

Варіанти виправлення четвертого речення: *Брат став членом симфонічного оркестру і незабаром поїде на гастролі* (3-ій спосіб); *Брат став членом симфонічного оркестру, який незабаром поїде на гастролі* (5-ий спосіб).

Варіанти виправлення п'ятого речення: *Коли Омельченко познайомився із Забродським, той уже був начальником відділу* (2-ий спосіб); *Омельченко вже був начальником відділу, коли познайомився із Забродським* (7-ий спосіб).

Виправлений варіант шостого прикладу: *Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою виробів (товарів) вашої фірми. Вони справили на нас приємне враження* (6-ий спосіб).

Двозначність виникає й тоді, коли підрядна означальна предикативна частина складнопідрядного речення, яка приєднується до головної сполучним словом **який** чи **котрий**, відірвана від іменника, змісту якого вона стосується, і розміщена після іншого іменника з тими ж граматичними ознаками роду й числа, що й попередній іменник, як, наприклад, у реченні *Учні підійшли до клумби школи, навколо якої росли дерева* (Де росли дерева: навколо школи чи навколо клумби?). Будуючи складнопідрядні означальні речення, треба постійно дбати про те, щоб підрядній означальній частині не передували два іменники з однаковими граматичними характеристиками. Наведений вище приклад можна відредагувати таким чином: *Учні підійшли до шкільної клумби, навколо якої росли дерева*.

Зворотний займенник *себе* може співвідноситися з будь-якою граматичною особою, що й зумовлює під час побудови речень, які містять кілька іменників, його необдуманий вибір, а отже – й непорозуміння. Так, наприклад, зі змісту речення *Мати попросила сина налити собі води* не зрозуміло, кому син повинен налити води – собі чи матері.

Одним зі способів усунення двозначності є заміна зворотного займенника *себе* відповідним йому особовим, який би співвідносився лише з одним іменником, наприклад: *Мати попросила сина налити їй води*.

Уживаючи ж займенник *себе*, треба пам'ятати, що за нормами української літературної мови він завжди стосується змісту слова, яке називає виконавця дії. Тому двозначність, пов'язана із вживанням займенника *себе*, виникає, як правило, у простих реченнях, де є кілька суб'єктів-діячів, кожен з яких виконує свою дію.

Дві суб'єктно-предикатні пари містить і наведене вище речення. Щоправда, одна з них виділяється легко: *мати* (виконавець) *попросила* (дія), а друга – прихована, оскільки логічний суб'єкт і предикат (а це слова *сина* й *налити*) виконують нетипову для них синтаксичну функцію – додатка.

Ліквідувати двозначність можна, розгорнувши просте речення з інфінітивним додатком у складне з підрядною з'ясувальною частиною (тобто поставивши назви дії та її виконавця в типові для них синтаксичні позиції підмета і присудка) та дібравши на роль об'єкта чи займенник *себе* (якщо об'єкт і виконавець один і той же предмет), чи особовий займенник третьої особи (якщо роль об'єкта виконує іменник, який функціонує в ролі підмета головної предикативної частини).

Результатом такої перебудови можуть стати такі два чіткі й зрозумілі варіанти: *Мати попросила, щоб син налив собі води*; *Мати попросила, щоб син налив їй води*. Можна в межах підрядного речення вжити вказівний займенник, який завжди стосується іменника, що безпосередньо передує йому: *Мати попросила сина, щоб той налив їй (собі) води*.

Аналогічним способом можна уникнути двозначності й у реченні *Вчителька наказала учню віднести книжки до себе*. Правильні варіанти: *Вчителька наказала учню віднести книжки до неї*; *Вчителька наказала, щоб учень відніс книжки до неї (себе)*; *Учителька наказала учню, щоб той відніс книжки до неї (себе)*.

Розглянемо ще один приклад: *Микола застав Петра в себе вдома*. У цьому реченні є також два діячі, кожному з яких властивий свій предикат. Дію Миколи виражає дієслово *застав*, а стан Петра передає дієслово *був*. (Порівняйте: *Микола застав Петра, він був у себе вдома*). Оскільки займенник *себе* стоїть після діяча, названого іменем *Петро*, то зі змісту речення випливає, що Петро був у своїй квартирі. Але якби саме таку комунікативну мету ставив перед собою мовець, він би взагалі не вживав вираз *у себе* як плеоназм. Імовірно, ставилося завдання розповісти, що Микола у своїй квартирі застав Петра. Щоб досягти цієї мети, треба змінити місце розташування займенника *себе*, поставити його після того діяча, змісту якого він стосується. Тоді наведене вище речення набуде такого вигляду: *Микола в себе вдома застав Петра*.

Зворотно-присвійний займенник **свій** також, як і зворотний займенник **себе**, може співвідноситися з усіма трьома граматичними особами. Тому, якщо в реченні є кілька іменників, цей займенник може стосуватися змісту різних слів, що й породжує двозначність. Так, зі змісту речення *Директор застав помічника в своєму кабінеті* не зрозуміло, де ж був помічник: у своєму кабінеті чи у кабінеті директора. Пропонуємо такі варіанти усунення двозначності: *Директор застав свого помічника в його кабінеті*; *Директор застав у себе в кабінеті свого помічника*.

А варіантами виправлення речення *Тетяна попросила Івана вчитати свою творчу роботу* можуть бути такі: *Тетяна попросила Івана вчитати її творчу роботу*; *Тетяна попросила, щоб Іван вчитав її (свою) творчу роботу*; *Тетяна попросила Івана, щоб той вчитав її (свою) творчу роботу*.

Висновки. Отже, будуючи речення з особовими займенниками **він, вона, воно, вони**, відносними **який, котрий**, зворотним **себе** чи зворотно-присвійним

свій, треба завжди перевіряти їх зв'язок з іменниками. Обізнаність учителя з типовими помилками у вживанні займенників – не самоціль, а необхідність, оскільки ці знання безпосередньо стосуються розв'язання однієї з проблем культури мовлення.

Література

- Волкотруб Г. Й. Практична стилістика української мови : навчальний посібник. Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. 256 с.
- Кочан І. М., Токарська А. С. Культура рідної мови : збірник вправ і завдань. Львів : Світ, 1996. 232 с.
- Куляс П. П. Типологія помилок : підручник-монографія. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2015. 463 с.
- Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови : посібник для вчителя. Київ, 1987. 144 с.